

В. Іванова (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ У СТАРШОМУ ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Старший дошкільний та молодший шкільний вік є надзвичайно важливими в онтогенезі особистості, оскільки саме в цей період здійснюється перехід до навчальної діяльності, адаптація особистості до нової соціальної ситуації розвитку. Тому актуальною та нагальною для вивчення є проблема динаміки розвитку когнітивної сфери протягом старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Особливий науковий інтерес складає перехід від дошкільного до молодшого шкільного віку, який у літературі називають «кризою 6-7 років».

Означена проблематика вивчається переважно в межах того чи іншого вікового періоду. Так, психологічним особливостям розвитку дошкільників присвячені праці Л.І. Божович, В.К. Котирло, Г.С. Костюка, С.Є. Кулачківської, В.С. Мухіної, Т.О. Піроженко, Ю.О. Приходько та ін. Проблематика молодшого шкільного віку пов'язана з вивченням адаптації до шкільного навчання, формування навчальної діяльності, довільності поведінки, моральних якостей та ін. (І.Д.Бех, Л.І.Божович, В.В. Давидов, О.К.Дусавицький, О.В.Запорожець, Г.С. Костюк та ін.). Разом з тим перехідний період від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку є малодослідженим і в сучасних психологічних дослідженнях залишається поза увагою вчених (Л.І.Божович, Л.С.Виготський, В.М.Поліщук). Тому метою нашого дослідження є теоретичний аналіз динаміки розвитку пізнавальної сфери в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.

У старшому дошкільному періоді відбуваються прогресивні зміни в усіх сферах, починаючи від психофізіологічних функцій і закінчуючи виникненням складних особистісних новоутворень [12]. Старші дошкільники мають більш диференційоване сприймання, довільність уваги та пам'яті, логічне запам'ятовування та аналітичне мислення як здатність виявляти зв'язки між предметами та явищами, розв'язувати різноманітні задачі. Джерела мисленнєвої діяльності беруть свій початок у чуттєвій сфері, у процесах сприймання навколишнього світу [3, 8, 9].

Особливості розвитку мислення дітей старшого дошкільного віку викладено у працях О.В. Запорожця, Д.Б. Ельконіна, В.К. Котирло, С.Є. Кулачківської, С.О. Ладивір, Г.О. Люблінської, В.С. Мухіної, М.М. Поддякова та ін. Сучасні підходи ґрунтуються на ідеях Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, С.Л. Рубінштейна про опосередкування мисленнєвої діяльності процесами розуміння.

У старшому дошкільному віці відбувається розвиток навичок та вмінь, які забезпечують вивчення

навколишнього середовища, аналіз властивостей предметів і явищ та вплив на них з метою змінювання. Це ґрунтується на наочно-дійовій формі мислення, яка є основою для появи наочно-образного мислення, що дає змогу дитині розв'язувати задачі в плані уявлень, не використовуючи практичних дій [9, 15, 19].

Утворення і застосування дитиною узагальнень на перших етапах нерозривно пов'язане з розв'язанням практичних задач і складає механізм переходу від наочно-дійового до дискурсивного мислення [9, 19]. У кінці дошкільного періоду переважає вища форма наочно-образного мислення – наочно-схематичне мислення, що є підґрунтям для виникнення логічного мислення, пов'язаного з використанням та перетворенням понять.

Однією з форм внутрішньої діяльності в старшому дошкільному віці виступає план уявлень, коли дитина може передбачити майбутні перетворення та зміни ситуацій, об'єктів та наочно їх уявляти. Це є свідченням переходу до наочно-образного мислення, яке здійснюється завдяки появі в дитини узагальненого досвіду розв'язання задач у наочно-дійовому плані і активізації та розвитку мовлення [10, 17].

Співвідношення мислення і мовлення в дошкільному віці набуває характеру вербалізації інтелекту та інтелектуалізації мовлення [2, 7, 21]. Так, Л.С. Виготський зазначав, що мова є необхідною складовою розумової діяльності дитини, сама інтелектуалізується і починає слугувати засобом утворення наміру і плану у складнішій діяльності дитини [7]. Мова починає відігравати функцію планування, надавати керованості та спрямованості процесам мислення.

Я.О.Пономарьов вважає, що інтелектуальний розвиток дитини пов'язаний з рівнем розвитку її внутрішнього плану дій [19]. Під внутрішнім планом розуміється можливість дитини діяти „в умі” і розглядає цю можливість як головну умову розвитку інтелектуальних здібностей.

Під керівництвом О.М.Леонтєва і О.В. Запорожця проводилися дослідження, результати яких свідчать про те, що саме у старших дошкільників починає формуватися мисленнєва діяльність, спрямована на розв'язання задач [9], і спонукається радше практичними ігровими мотивами. І тільки в старшому дошкільному віці ситуація змінюється – процес гри може відходити на другий план, а основна задача для дітей полягає у розумінні принципів розв'язання пізнавальної задачі.

В дослідженнях інших авторів (Л.А. Венгер, В.В. Давидов, О.М. Дьяченко, Н.І. Непомняча)

показано, що дитина дошкільного віку здатна використовувати судження, міркування, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Головна мета розумового розвитку дитини, на думку В.В. Давидова, – сформувати вміння розв'язувати творчі задачі, які вимагають від дитини вміння співвідносити відомі засоби з новими умовами. При дослідженні специфіки процесу розв'язання творчих задач дітьми старшого дошкільного віку виявлено надситуативно-перетворюючий характер творчих розв'язків, що дає змогу дітям оперувати уявленнями, образами, виходячи за межі ситуацій і предметів [1].

Згідно теорії Ж.Піаже, дошкільному віку відповідають періоди сенсомоторного та репрезентативного розвитку інтелекту. Період розвитку сенсомоторного інтелекту характеризується спробами „внутрішньої” координації предметних дій, коли дитина знаходить спосіб розв'язання пізнавальної задачі без реальних перетворень ситуацій шляхом інтеріоризованих дій. Так починає формуватися внутрішній план дій. На стадії репрезентативного інтелекту в інтелектуальному розвитку дитини залежність від дії змінюється в бік використання розумових репрезентацій цих дій.

В останні роки ведеться активна розробка проблематики розвитку різних сфер дошкільників. Особливої уваги заслуговує дослідження Т.О.Піроженко [16]. Дослідниця розкриває особливості комунікативно-мовлен-невого онтогенезу на різних вікових етапах дошкільного дитинства та визначила закономірності становлення ознак конативного, когнітивно-лінгвістичного та особистісного рівнів комунікативно-мовленневого розвитку дитини. Особистісний розвиток дошкільників та психологічні засади особистісного їх становлення досліджували також О.Л. Кононко та Ю.О. Приходько [11, 20].

Таким чином, на кінець дошкільного періоду інтелектуальний розвиток дитини характеризується низкою характеристик. З'являються перші прояви інтелектуальної діяльності на основі сприймання, активні предметні дії набувають осмисленого характеру, виникають перші елементарні узагальнення на основі практичних дій з предметами. Розвиток мислення здійснюється у двох планах: у безпосередньо дійовому й у мовному. Активна інтелектуальна діяльність починається з усвідомлення дитиною „нерозуміння” і з прагнення до пояснення і розуміння того, що дитина сприймає. Мислення виявляється як зіставлення і порівняння, стає більш систематизованим та узагальненим. На зміну „ситуативного” мислення приходять індуктивно-дедуктивне. Дитина стає здатною до міркувань, суджень і оперування поняттями, що характерне для теоретичного мислення.

Перехід від дошкільного до молодшого

шкільного віку знаменує так звана „криза 7 років”. Дослідження вікових криз загалом і кризи 7 років велися переважно в російській та вітчизняній психології (Л.С.Виготський, П.П.Блонський, Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов, О.М.Леонтьєв, Л.І.Божович, В.І. Слободчиков та ін.). Якщо більшість зарубіжних дослідників розглядає вікові кризи як своєрідні вікові аномалії, хворобу росту, невротичні відхилення, то вітчизняні вчені обґрунтовували протилежну позицію.

П.П. Блонський називає семирічний вік періодом посиленого психічного розвитку: розмежовує кризові та сензитивні періоди. Для П.П. Блонського криза означає стрибок, закономірне явище, якісний показник у розвитку. У перехідному періоді від дошкільного до молодшого шкільного віку він вивчає емоційність дітей, наслідування, бідність досвіду і знань, легку навіюваність, а також брехливість, впертість, лінощі.

Л.С. Виготський, описуючи поведінку дітей семирічного віку, характеризує її як неприродну, манірну, дивну, немотивовану: вважає, що це зумовлено втратою дитячої безпосередності, мимовільності поведінки.

Домінування позитивних змін – другий аспект, характерний для розуміння Л.С. Виготським проблем вікової кризи: йдеться про довільність, котра зумовлює основні прогресивні закономірні зміни в психіці дитини та перебудови її особистості в цьому перехідному періоді. Поява нового рівня довільності породжується появою позаситуативної поведінки, із звільненням від влади емоцій. Емоції припиняють визначати поведінку дитини тоді, коли стають предметом свідомості, вони трансформуються, протікають по-іншому, аніж коли переживалися: стають більш інтелектуалізованими, незалежними від ситуації.

Іншою особливістю кризи 7 років Л.С. Виготський вважає виникнення осмисленого орієнтування у власних переживаннях. Дитина 6-7 років відкриває сам факт наявності власних переживань, які поступово набувають для неї смислу, що зумовлюється їх узагальненням (інтелектуалізація афекту).

Важливо пам'ятати про ще один аспект – питання важковиховуваності дітей у кризовому періоді. Л.С. Виготський вкладав такий зміст у це поняття: а) падіння успішності, послаблення інтересу до шкільних занять, загальне зниження працездатності, більш-менш гострі конфлікти з оточуючими, хворобливі переживання, внутрішні конфлікти; б) вказавши на зумовленість абсолютної важковиховуваності зовнішніми чинниками, він показує необхідність кризових періодів. Якщо дитина в період кризи „... і не стає важковиховуваною, то обов'язково знижує темпи просування в навчанні порівняно з стабільними періодами” [7, с. 250].

Д.Б. Ельконін звертає увагу на негативну симптоматику кризи 7 років, на втрату безпосередності, відсутність безпосередніх емоційних реакцій на зовнішні стимули: дитина навчається приховувати власні почуття, поведінка відзначається примхливістю, невмотивованістю, неадекватністю реакцій [22]. Л.І. Божович додає, що дитина стає неслухняною, злою агресивною, конфліктною, впертою, виявляє негативне ставлення до дорослих та їх вимог, негативізм [2].

Перехідний період 6-7 років, на думку Л.І. Божович, пов'язаний з появою нового системного новоутворення – внутрішньої позиції, яка виявляє новий рівень її самосвідомості. Ця внутрішня позицію входить у протиріччя із соціальною ситуацією розвитку дитини: в очах дорослих вона ще мала, несамостійна, а у власних – вже доросла. Тому діти з нетерпінням бажають піти до школи, займатися „серйозними шкільними справами”. На думку Л.І. Божович, зміст кризи семи років полягає в усвідомленні свого місця в системі суспільних відносин. З'являється нова для дитини роль – роль школяра, яка пов'язана за виконанням дитиною певних соціальних функцій. Відповідно до цього формується і внутрішня позиція школяра, що значним чином змінює самосвідомість дитини. За словами Л.І. Божович, “криза семи років - це період народження соціального “Я” дитини”. [2, с. 128].

Д.Б. Ельконін вбачає кризу семи років у тому, що вона супроводжує руйнування попередніх і становлення нових утворень у психіці дитини та виводить її з відношень дорослих, які не помічають змін у психіці дитини і перешкоджають їй реалізувати власні можливості та прагнення. Він вказує на три головні ознаки кризи: впертість, негативізм, знецінення вимог дорослих. Якщо ці симптоми є наслідком педагогічної запусканості або стресової для дитини ситуації і лише випадково співпадають з кризовим періодом, то йдеться про суб'єктивну кризу. Об'єктивна криза характеризується появою якісно нового у психічному житті дитини і обов'язково сприяє появі негативних і позитивних симптомів [8].

На відміну від попередніх поглядів, О.М. Леонтьєв вважає, що сам перехід дійсно відбувається, а кризи в традиційному розумінні може і не бути: «...кризи зовсім не є неминучими супутниками психічного розвитку. Неминучі не кризи, а переломи, якісні зрушення в розвитку [13, с. 298]. Подібних поглядів дотримувався й С.Л. Рубінштейн, хоча вони не були підкріплені експериментальними дослідженнями.

Українські дослідники також зосереджували свою увагу на вивченні кризи семи років [14, 22]. Г.С. Костюк вважав, що вікові кризи є індивідуальні особливості розвитку, зумовлені способом виховного

керівництва з боку дорослих та індивідуальними особливостями нервової системи дитини, механізми якої знаходяться у внутрішніх суперечностях її як системи, що розвивається. Характер розв'язання цих суперечностей передбачає дві форми переходу до наступних стадій розвитку: кризової, як хвороби росту, і безкризової [4].

З точки зору епігенетичної концепції Е. Еріксона, криза семи років полягає у внутрішньому протиріччі, у результаті вирішення якого має сформуватися одне з новоутворень: працелюбність або почуття неповноцінності [24].

Таким чином, перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку є кризовим періодом. Наявність негативних явищ у симптомокомплексі перехідного періоду – вторинна ознака. Головна ознака полягає в тому, що негативна симптоматика, із зростанням якої відбувається зростання позитивної, є тінювою, зворотною стороною позитивних зрушень, котрі розгортаються в структурі особистості дитини. Криза перехідного періоду полягає не в існуванні негативних явищ, а в небезпеці упуцання в розвитку позитивних психологічних особливостей, які постають за ними.

Молодший шкільний вік є новою віхою в розвитку дитини і охоплює у хронологічному аспекті проміжок від 6-7 до 10-11 років. Цей вік характеризується значними змінами у функціонуванні мозку. До моменту вступу до школи мозок дитини є структурно достатньо зрілим, однак протягом кількох років продовжують дозрівати й формуватися нервові елементи і зв'язки між ними, що зумовлює пластичність головного мозку. Остання властивість зумовлює той чи інший рівень розвитку окремих структур мозку залежно від інтенсивності їх використання.

Дозрівання кори головного мозку має велике значення не лише для становлення стриманості в емоціях, що спостерігається в цьому віці, але й для контрольованості й осмисленості поведінки. Кора має велике значення як організатор діяльності всієї нервової системи і тому з її дозріванням створюються умови для удосконалення функцій уваги [5].

Е. Еріксон вважає, що в дітей у віці 6-11 років розвивається працелюбність, що складається з численних навичок і вмінь, набутих у школі, вдома чи серед своїх однолітків. При цьому почуття „Я” значно збагачується за реалістичного зростання ролі компетентності дітей у різних галузях. Усе більшого значення набуває порівнювання себе з однолітками, при цьому значної шкоди завдає негативне оцінювання себе порівняно з іншими. Розвиток сенсорики, чутливості та інтелекту створюють передумови для усвідомлення себе [23]. Тільки позитивне ставлення до самого себе дозволяє

здійснювати ефективний контакт з навколишнім світом.

Молодший шкільний вік у психологічній науці прийнято виділяти у зв'язку з початком відвідування дитиною школи. Змінюється характер провідної діяльності: від гри, провідної діяльності в дошкільному віці, молодший школяр переходить до учбової діяльності. У зв'язку з цим розвиваються мотиви, цілі, інтереси дитини. За словами Л.С. Виготського, в цей період відбувається перехід від навчання за власною програмою до навчання за програмою, заданою дорослими.

На думку Д.Б. Ельконіна та В.В. Давидова, основними новоутвореннями молодшого шкільного віку можна вважати довільність діяльності та психічних процесів, появу наукового мислення та рефлексії [22]. Л.С. Виготський вважає центром свідомої діяльності мислення молодшого школяра. Розвиток мислення допомагає розвивати й інші пізнавальні процеси особистості. У зв'язку з розвитком мислення з'являється рефлексія, аналіз, внутрішній план дій. У цей період на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає оточуючий світ і

самого себе, що набуває власного досвіду діяльності в цьому світі.

На думку Н.С.Лейтеса, молодший шкільний вік є сензитивним для формування мотивів учіння, розвитку стійких пізнавальних потреб і інтересів, для розвитку продуктивних прийомів і навичок навчальної роботи, "вміння вчитися", для розвитку навичок самоконтролю, самоорганізації та саморегуляції, становлення адекватної самооцінки, розвитку критичності по відношенню до себе та оточуючих тощо.

Таким чином, теоретичний аналіз динаміки розвитку особистості в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці свідчить про те, що рівень розробленості питань, пов'язаних з формуванням особистості в стабільні періоди, є досить високим. Малорозробленим і дискусійним залишається вивчення „кризи 6-7 років”, яка безпосередньо передуює формуванню учбової діяльності як провідної в молодших школярів. Подальші наші дослідження будуть пов'язані з вивченням особливостей розвитку пізнавальної сфери загалом і творчого мислення зокрема у дітей, які переживають кризу 6-7 років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеевкова Е.Г. Феномен надситуативности в процессе решения творческих задач детьми старшего дошкольного возраста: Автореф. дис. ... канд. психол. н. – М., 2000. – 21 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968 – 464 с.
3. Венгер Л.А. Воспитание и обучение (Дошкольный возраст). – М., 1969. – 365 с.
4. Вікова психологія / За ред Г.С.Костюка. – К., 1976. – 269 с.
5. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В.Долинська. – К., 2001. – 416 с.
6. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков / Г.В. Бурменская, Е.И. Захарова и др. – М., 2002. – С. 94.
7. Выготский Л.С. Детская психология // Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 4. – М., 1984. – 432 с.
8. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М., 1996. – 208 с.
9. Запорожец А.В. Развитие мышления // Избранные психологические труды: В 2-х т. – М., 1986. – Т. 1. – С 154-215.
10. Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Психология детей дошкольного возраста: Развитие познавательных процессов. – М., 1964. – 352 с.
11. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: Автореф. дис. ... д-ра психол. н. – К., 2001. – 37 с.
12. Мухина В.С. Детская психология. – М., 1985. – 272 с.
13. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М., 1981. – 584 с.
14. Максименко С.Д., Коробко С.Л. Обучение и психическое развитие шестилеток // Вопр. психологии. – 1984. – № 4. – С. 33-36.
15. Новоселова С.Л. Развитие мышления в раннем возрасте. – М., 1978. – 159 с.
16. Піроженко Т.О. Психологія комунікативно-мисленневого розвитку дитини: Автореф. дис. ... д-ра психол. н. – К., 2004. – 40 с.
17. Поддъяков Н.Н. Мышление дошкольника. М., 1977. – 272 с.
18. Полищук В.М. Психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку: Дис. ...канд. психол. н. – К., 1995. – 198 с.
19. Пономарев Я.А. Знание, мышление и умственное развитие. – М., 1967. – 264 с.
20. Приходько Ю.О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: Автореф. дис. ... д-ра психол. н. – К., 1997. – 45 с.
21. Рубинштейн С.Л. Основы общей

психології. В 2-х томах. – М., 1989. Т. 1. – С. 360-441.

22. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Под ред. В.В.Давыдова, В.П.Зинченко. – М.,

1989. – 560 с.

23. Эриксон Э. Психологический кризис развития // Ребенок и семья: Хрестоматия / Сост. Д.Я. Райгородский. – Самара, 2002. – С. 26.

Подано до редакції 09.06.08

РЕЗЮМЕ

Подано теоретичний аналіз розвитку пізнавальної сфери у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. З'ясовано стан розробленості досліджуваної проблеми та виявлено,

що криза 7 років, яка знаменує перехід від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку, є малодослідженою. Описано перспективи подальших досліджень.

SUMMARY

The article presents theoretical analysis of the problem of developing cognitive sphere of senior and junior preschoolers. It ascertains the state of the problem and proves that the crisis of the 7th year

signifying transference from junior to senior school age is not investigated to its full extent. The author outlines the prospects of further research.